

LUND UNIVERSITY

En revolution i tryck

Tryckfrihet och tryckproduktion i Sverige 1766–1772 och däromkring

Nordin, Jonas

Published in:

Vetenskaps societeten i Lund. Årsbok 2020

2020

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Nordin, J. (2020). En revolution i tryck: Tryckfrihet och tryckproduktion i Sverige 1766–1772 och däromkring. I D. Möller (Red.), *Vetenskaps societeten i Lund. Årsbok 2020* (2020 uppl., s. 87–112). (Vetenskaps societeten i Lund: Årsbok). Vetenskaps societeten i Lund.

Total number of authors:

1

Creative Commons License:

CC BY-SA

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

En revolution i tryck

Tryckfrihet och tryckproduktion
i Sverige 1766–1772 och däromkring

Jonas Nordin

DEN VÄRLDSUNIKA TIDIGA svenska tryckfrihetsperioden är ett märkligt underbeforskat område. År 1766 blev Sverige det första landet i världen med lagfäst tryckfrihet. Den omedelbara tryckfrihetsperioden varade fram till Gustav III:s statskupp 1772. Därpå rådde i princip ett rättslöst tillstånd fram till april 1774, då kungen utfärdade en ny tryckfrihetsförordning som bevarade censurfriheten men i realiteten ställde tryckerierna under kunglig kontroll.

Vår kunskap om vad som skedde under dessa dramatiska år har stora luckor. I Anders Burius' avhandling om censuren under frihetstiden blir tryckfrihetsperioden en epilog; i Stig Bobergs om Gustav III:s ingrepp i opinionsbildningen blir den en prolog. Det har lett till den paradoxala situationen att vi har bättre kunskap om hur censuren fungerade i äldre tid än om hur tryckfriheten fungerade. Naturligtvis känner vi det yttre förloppet, bland annat genom de nämnda undersökningarna och senast genom riksdagens jubileumsverk *Fritt ord 250 år*.¹ Att vi trots allt besitter översiktlig kunskap om förloppet har förmodligen betagit lusten för mer djupgående studier: de nya resultat som står att erhålla har upplevts som begränsade i relation till den arbetsinsats som krävs. Det skall heller inte bortses från att frågans placering i skärningspunkten mellan två traditionella epokindelningar – frihetstiden och den gustavianska tiden – förmodligen haft betydelse för de bristande forskningsinsatserna. Jag menar dock att en stor mängd väsentliga frågor kräver svar, såsom: Vilka ekonomiska och kulturella effekter fick tryckfrihetsförordningen på bokmarknaden? Vilka mönster kan skönjas i relationen opinion-författare-förläggare-tryckare-distribution? Hur fungerade tryckfriheten och den nya offentlighetsprincipen när den konfron-

terades med verkligheten? Hade skeendet några långsiktiga effekter även sedan tryckfrihetsfönstret stängts? Hur påverkades den offentliga sfären och opinionsbildningen? Och inte minst: Hur upplevdes tryckfriheten och den förändrade mediesituationen av makthavare och allmänhet? Ovanpå detta skall läggas att vi saknar all form av komparation med andra länder med tidiga erfarenheter av tryckfrihet.

Det står klart att det inte räcker att studera de juridiska förutsättningarna för att fullt ut förstå detta skeende; vi måste även studera textframställningen och de marknadsmässiga betingelserna inom tryckerinäringen. I den här artikeln kommer jag att kortfattat skissera tryckfrihetens bakgrund och kontext. Därpå kommer jag att tentativt presentera några kvantitativa iakttagelser om de förändringar och tendenser som kan skönjas på bokmarknaden under den aktuella epoken. Dessa diskuteras tillsammans med några preliminära slutsatser och frågor för vidare forskning.

En ifrågasatt tryckfrihet

Många bedömare hade en tvehågsen inställning till tryckfrihet under 1700-talet. ”Of the Liberty of the Press”, David Humes berömda deklaration till försvar för tryckfrihet citeras ofta. Mer sällan framhålls den omvärdering han gjorde under de trettio åren mellan den första och sista utgåvan. I den första utgåvan från 1741 framhöll Hume tryckfrihet som ett fundament i en fri stat:

It is a very comfortable reflection to the lovers of liberty, that this peculiar privilege of *BRITAIN* is of a kind that cannot easily be wrested from us, but must last as long as our government remains, in any degree, free and independent. [...] We may conclude, that the liberty of *Britain* is gone for ever when these attempts shall succeed.²

År 1770, när Hume var i sextioårsåldern, hade mycket av hans tidigare entusiasm försvunnit och det långa avslutande resonemanget om betydelsen av en fri press ersattes av en enda kort mening:

It must however be allowed, that the unbounded liberty of the press, though it be difficult, perhaps impossible, to propose a suitable remedy for it, is one of the evils, attending those mixt forms of government.³

Medan den unge Hume var en principfast försvarare av människans naturliga rättigheter var den gamle Hume en desillusionerad betraktare av de moraliska och civila dygdernas förfall, som han till stor del såg som frukten av en obegränsad tryckfrihet. (Vi får förmoda att ordet *unbounded* är medvetet tillfogat.)⁴

En starkt bidragande orsak till denna omvärdering var utan tvekan politikern och publicisten John Wilkes verksamhet, vars föregivna missbruk av tryckfriheten upprörde alla utom de mest radikala betraktarna.⁵ Humes ideologiska vändning var i alla händelser inte ovanlig. Ett entusiastiskt omfamnande av höga principer stod ofta mot rädslan för vad ett vidgat offentligt samtal kunde leda till. Många tvingades erfara att när människor tillåts att fritt yttra sina åsikter kanske man inte alltid gillar det man hör. Detta är högst påtagligt när vi betraktar de svenska erfarenheterna av tryckfrihet under 1700-talet.

Långsam nednötning av censuren

Den svenska tryckfrihetsförordningen från 1766 var resultatet av en lång process. Det första förslaget att avskaffa censuren lades fram på riksdagen 1738 av adelsmannen Henning Adolf Gyllenborg.⁶ Den omedelbara effekten var begränsad, men från 1730-talets slut var tryckfrihet ett återkommande tema i den politiska debatten. En av dess mest envisa förespråkare var politikern och skriftställaren Anders Bachmanson Nordencrantz, som publice-rade åtskilliga skrifter i ämnet. Ibland var det ett tema i en större diskussion, ibland var det föremålet för särskilda utläggningar, som i hans *Oförgräpelige tankar, om frihet i bruk af förnuft, pennor och tryck, samt huru långt friheten derutinnan i et fritt samhälle sig sträcka bör, tillika med påföljden deraf* från 1756. Hans främsta argument var att tryck- och opinionsfrihet var det bästa sättet att hålla regeringsmakten inom skrankor och folkets mest effektiva värn mot maktmissbruk.

År 1756 läste kanslipresidenten Anders Johan von Höpken i riksrådet upp ett memorial av samma innebörd. ”Sjelfva definitionen af en fri regering utvisar, at folcket och menigheterna äga visa rättigheter, på hvilka konungsliga magten icke kan göra intrång”, framhöll han. Men för att kunna utnyttja dessa rättigheter behövde folket skolas.

Då desse fri- och rättigheter höra allmänheten till, så är allmänheten lika berättigad till kundskapen deraf, som nyttjandet, emedan den förra leder till det senare. [...] När nu friheten supponerar et nyttjande, nyttjandet en kundskap, så följer, at medlet till kundskapen är et medel till nyttjandet af friheten. – Medlet dertill är tryckfrihet [...]⁷

Höpkens memorial var författat till stöd för hattpublikationen *En Årlig Swensk*, Sveriges första politiska tidskrift, som kritiserades av mössoppositionen för sin ensidiga beskrivning av rikspolitiken. Höpkens försvar gick ut på att partier var ett nödvändigt inslag i fria republiker och att allmänheten behövde vägledning för att kunna fatta välavvägda beslut. Trots Höpkens vältalighet i försvaret av tryckfriheten är det inte överraskande att se hur hans principer vacklade när de konfronterades med en annan verklighet några år senare.

År 1759 publicerade den unge språkforskaren och naturalhistorikern Peter Forsskål sina *Tankar om borgerliga friheten* i vilka han förespråkade tryckfrihet och stärkta civila rättigheter.⁸ Den åttasidiga pamfletten hade genomgått vederbörlig censur och godkänts för tryckning men konfiskerades icke desto mindre: genom att demonstrativt framhäva människans medfödda rättigheter antydde Forsskål att de inte respekterades i Sverige. I en extrajudiciell prövning inkallades Forsskål till kanslikollegium för att förhöras av ingen mindre än kanslipresident Höpken själv. Forsskål försvarade sig med att allt vad som sades i hans pamflett hade redan sagts i andra skrifter. I sitt utslag medgav kanslikollegium att detta förvisso var sant, men tidigare författare hade inte publicerat sig ”uti broschyrer och löpande ark, som för några ören kunna köpas, icke på modersmålet, utan i wärk och volumer, skrifne för uplyste medborgare, men icke för allmänheten”.⁹

Den farliga halvbildningen, kundskap som gjorde mer skada än nytta, var en vanlig tankefigur vid denna tid. Föreställningen återgick på en statisk samhällssyn som kunde föras tillbaka till Aristoteles: Samhällskroppen byggdes upp av olika komponenter – exempelvis de fyra stånden eller hushållet med husbonden, familjemedlemmarna och tjänstefolket – som var och en fyllde sina viktiga funktioner och balanserade varandra såväl inom som mellan respektive korporation. Överheten och husbonden härskade, undersåtarna och husfolket tjänade. Så länge alla skötte sina sysslor och verkade utifrån sin ställning rådde harmoni, medan alltför stor rörelse hotade att skapa obalans och kaos. I detta samhälle var det inte enkelt folks sak att begrunda politiska

spörsmål och kanslikollegium hade samma år, 1759, förbjudit tryckningen av en skrift kallad ”Kort utdrag af Sweriges regeringsform, ungdomen till undervisning” med argumentet att det var bättre att låta sagda ungdom ”uti sådana ämnen vara utan all kunskap än af oriktiga och falska begrepp intagen”.¹⁰

Det var alltså inte *vad* Forsskål sade som var det huvudsakliga problemet, utan *hur* och *var*. När lärda skrev kostsamma böcker som vände sig till en bildad publik kunde tonen vara en annan och frispråkigheten större än om mediet var en kortfattad pamflett som såldes för några ören och som gick snabbt att läsa. Just pamflettmediet blev en allt viktigare kanal för att sprida politisk opinionsbildning under den allt mer radikala sena frihetstiden. Vi har dålig kunskap om hur dessa pamfletter nådde sina läsare, och det kan hända att de skänktes bort lika ofta som de såldes. Det verkar ha varit fallet med Forsskåls pamflett, som trycktes på författarens egen bekostnad, vilket inte var helt ovanligt.

Pamfletter var ett fördelaktigt medium både för författaren och för tryckaren: Författaren, som ofta också var förläggare, betalade minsta möjliga bara för just det budskap han ville få ut. Tryckaren minimerade riskerna i det fall han medvetet eller omedvetet råkade trycka något som stred mot censurstadgor eller allmän lag. I sådana fall kunde upplagan – som ofta var förbetalad – konfiskeras, och därmed var saken ur världen. Denna sorts småtryck togs gärna i tjänst i oroliga och upproriska lägen, som Luthers reformation eller den engelska revolutionen.¹¹ Under 1700-talet kom den periodiska pressen att successivt få större betydelse för opinionsbildningen, vilket också påverkade det offentliga samtalet eftersom de marknadsmässiga betingelserna för detta medium såg annorlunda ut. Det finns skäl att återkomma till detta ämne nedan.

Forsskåls pamflett konfiskerades och förbud utfärdades mot all hantering av skriften, men författaren själv gick fri från strängare straff. Ärendet reducerades till ett disciplinärende: hans arbetsgivare Uppsala universitet skulle ge honom en reprimand, men även denna tycks ha uteblivit på grund av Forsskåls ivriga protester. Hela historien avslöjar den uppmjukning av censuren som trots allt hade ägt rum i Sverige vid tiden. Systemet fungerade genom författares återhållsamhet och självcensur snarare än regelrätt repression, och när en av dem vägrade att falla in i sin förväntade undergivna roll stod myndigheterna tämligen maktlösa. Forsskål hade snabbt delat ut hela upplagan på femhundra exemplar och bara 79 av dem kunde återfinnas – två av dem

i Finland. Att i det läget fängsla eller på annat sätt straffa författaren hade bara riskerat att förvärra situationen genom att skapa en offentlig martyr.

När riksdagen samlades nästa gång på hösten 1760 kom tryckfriheten att hamna i förgrunden för de politiska diskussionerna. Ett särskilt utskott tillsattes för att utreda en tryckfrihetsreform, men även om den arbetade i nära två år och lade fram flera förslag kom det inte till något beslut innan riksdagen avslutades. Det stod dock klart att ämnet skulle bli en av huvudfrågorna vid nästa ständersammankomst.

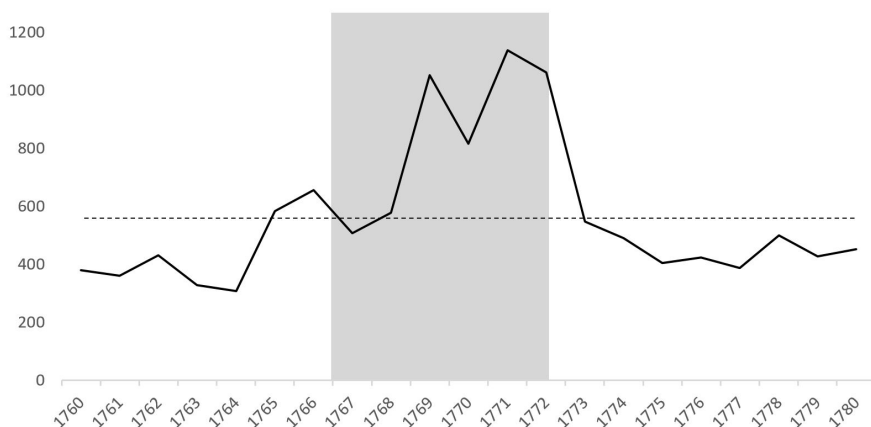
Denna inleddes i januari 1765 och i augusti samlades ett nytt tryckfrihetsutskott sammansatt av medlemmar från samtliga fyra stånd. Utskottet arbetade i elva månader med att ta fram ett förslag till tryckfrihetsförordning. Den bearbetade propositionen röstades ned av adeln men godtogs av de tre ofrälse stånden, och tryckfrihetsförordningen kunde därmed vinna laga kraft när den undertecknades av kung Adolf Fredrik den 2 december 1766.¹²

Tryckfrihetens påverkan på bokmarknaden

Effekten av tryckfrihetsförordningen är omedelbart avläsbar i mängden publicerade trycksaker. Av diagram 1 framgår att mängden pamfletter och tryckta böcker mer än fördubblades inom några år. Vad som emellertid också blir klart är att denna uppgång inleddes redan innan tryckfrihetsförordningen antagits. Detta kan ha berott på en allmän uppmjukning av censuren åren före tryckfrihetsförordningen, vilket innebär att den kan sägas ha kodifierat en praxis som redan var delvis etablerad. En allmän kulturell utveckling bör dessutom ha gjort sitt till: läskunnigheten ökade, de bildade grupper som efterfrågade litteratur växte i storlek, den politiska diskussionen intensifierades (en mycket stor del av ökningen utgjordes av politiska pamfletter). Den lilla nedgången omedelbart efter tryckfrihetens införande förklaras till stor del av att riksdagen inte var samlad 1767 och det offentliga politiska samtalet tog därmed en paus.¹³

Tillgängliga bibliografiska data för den aktuella perioden är inte tillräckligt pålitliga för att göra absoluta påståenden om utgivningen. Underlaget till diagram 1 utgörs av Sveltryck, deldatabasen över svenskt tryck 1600–1829 i den nationella bibliotekskatalogen Libris. Databasen bygger på Kungliga bibliotekets ämnesordnade samlingar och en mindre del av det okatalogiserade trycket. I basen saknas periodika, dissertationer är ojämnt katalogiserade och stora delar av vardags- och småtrycket saknas. Sammantaget innebär detta

Diagram 1. Pamflett- och boktryck i Sverige 1760–1780, absoluta tal

Källa: Libris, deldatabas Svertryck.

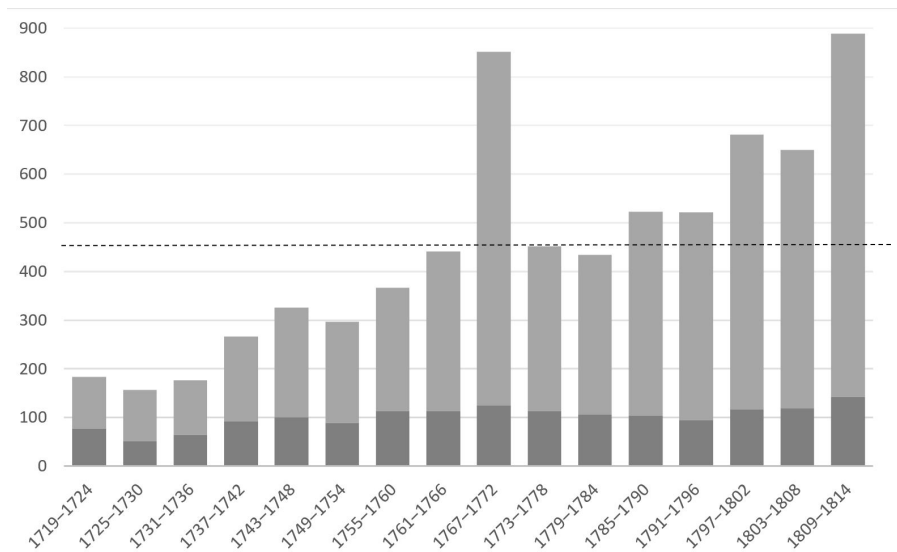
Anmärkning: Streckad linje: medeltal för hela perioden = 564 tryck/år. Det grå området motsvarar perioden mellan antagandet av 1766 års tryckfrihetsförordning och Gustav III:s statskupp.

att alla exakta summor byggd på denna källa måste läsas med försiktighet, men felkällorna är någorlunda desamma över den aktuella perioden, vilket gör uppgifterna användbara för att studera relativa förändringar. Som jag skall visa i det följande ger en kombination av sammanställningar tendenser som alla pekar i samma riktning.¹⁴

Om vi studerar samma material som ovan över en längre period får vi liknande resultat. Diagram 2 redovisar medeltal av tryckta dokument (pamflett- och boktryck) i sexårsintervall från 1719 till 1814. Även här ses en successiv stegring över tid med en kraftig uppgång under tryckfrihetsperioden. Efter Gustav III:s begränsningar av tryckfriheten går talen ned, men ligger ändå kvar på en högre nivå än före 1766 och med en fortsatt långsam stegring. Detta stödjer bilden att tryckfriheten visserligen gav en ordentlig skjuts åt tryckproduktionen, men den kan inte ensam förklara uppgången under seklet. Vidare är det noterbart att samma höga nivåer som under tryckfrihetsperioden 1766–1772 uppnåddes först efter 1809, då tryckfriheten återinfördes. Det offentliga trycket ("kungörelserna") är separat redovisat i diagrammet, men det ligger förhållandevis stabilt över tid och kan inte förklara svängningarna.

En materialkategori skiljer dock ut sig väsentligt i sammanhanget och är

Diagram 2. Svenskt tryck 1719–1814. Medeltal i sexårsintervall

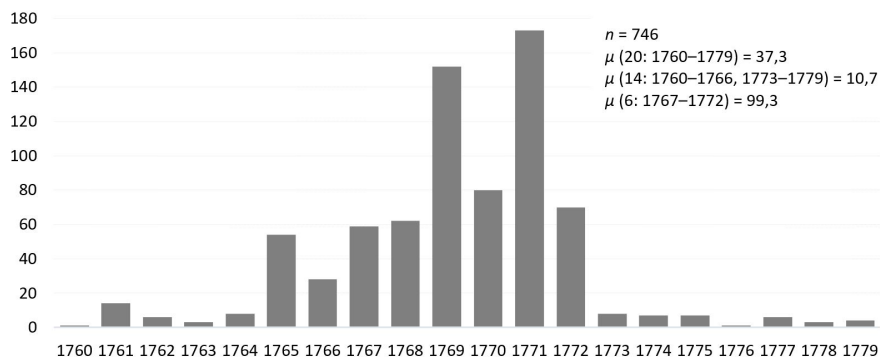
Källa: Libris, deldatabas Svetryck.

Anmärkning: Mörkgrått: offentligt tryck. Ljusgrått: övrigt tryck. Streckad linje: medeltal för hela perioden = 451 tryck/år.

den främsta bidragande orsaken till den starka uppgången åren 1766–1772: den politiska opinionsbildningen i pamflettform. Diagram 3 bygger på en fysisk genomgång av Kungliga bibliotekets pamfletter (broschyrer) i ämnesfacken "Politik, allmän" och "Politisk ekonomi" i den svenska samlingen 1700–1829. Även om summorna här är mer pålitliga finns en påtaglig felkälla i själva klassificeringen. Underlaget utgörs av de delar av Kungliga bibliotekets samlingar som bibliotekarier under 1800- och 1900-talet hänfört till politisk opinionsbildning. Här finns skrifter som inte rimligen bör räknas till denna kategori, exempelvis en del dissertationer eller tal hållna i Vetenskapsakademien. Det rör sig inte om stora förvrängningar av det slaget, däremot är materialet ofullständigt på grund av felkatalogiseringar och luckor i beståndet. Tendenserna är emellertid så tydliga att helhetsintrycket knappast rubbas av justeringar i enskildheter.

De politiskt turbulenta åren 1765–1772 sticker ut markant i figuren. Till detta var tryckfrihetsförordningen både orsak och verkan, men den märkbara uppgången 1765 visar även här att den inte kan stå som ensam förklaring

Diagram 3. Svenskt pamflettryck 1760–1779, titlar i absoluta tal

Källa: Ämnesfack ”Politik Allmänt” & ”Politisk ekonomi”, Svenska samlingen, 1700–1829, (Br.), KB.

till det förändrade tryckerilandskapet. Riksdagarna 1769 och 1771 ger klara avtryck i diagrammet; året 1772 hade kunnat få liknande utseende om inte riksdagen plötsligt avbrutits av Gustav III:s statskupp den 19 augusti 1772. Någon omedelbar inskränkning av tryckfrihetsförordningen ägde inte rum, men kungens kungörelse den 24 augusti med förbud mot att nämna de gamla partierna vid namn var en tydlig signal om vartåt vindarna blåste.¹⁵ Med detta sade sig kungen vilja bilägga alla gamla konflikter som söndrat nationen, men naturligtvis var det riktat mot all form av opposition. Något straff angavs inte, vilket gjorde varningen än mer försåtlig. Tryckfriheten hade inte varit i kraft ens i sex år och författare och tryckare hade en levande föreställning om i vilka lägen själv censur kunde vara påkallad.

Den totala populationen för hela perioden är 746 pamfletter, vilket ger ett medeltal på drygt 37 pamfletter per år för dessa två decennier. För tryckfrihetsperioden 1767–1772 (i december 1766 hann förordningen knappt ha någon verkan) är medeltalet drygt 99 pamfletter per år eller cirka två i veckan. Om dessa sex år räknas bort blir också medeltalet för hela perioden väsentligt lägre – ett knappt dussin pamfletter eller färre per år. Det är inte svårt att förstå att pamflettdebatterna under tryckfrihetsperioden upplevdes som en högst obehaglig mediestorm av många; titlar som *Partie-sjuka ibland präster* eller *Bref ifrån tjuftwar och skälmar til deras förswarare, underskrifwit af några skälmar, på alla de öfriga tjuftwarnas och skälmarernas wägnar* förde in en aldrig tidigare upplevd aggressivitet och oanständighet i det offent-

liga samtalet, ansågs det. Gustav III kunde spela på denna oro både när han genomförde sin statskupp och när han inskränkte tryckfriheten 1774; hans redigeringar i den tryckfrihetsförordning han då sade sig återuppliva syftade endast till att ”förekomma oanständigheter och owett enskilta emellan”.¹⁶ Även om det inträdde en påtaglig stiltje under gustaviansk tid måste en fullt rättvisande bild också ta hänsyn till tidningspressen, som såg sin egentliga födelse på 1770-talet och som jag återkommer till.

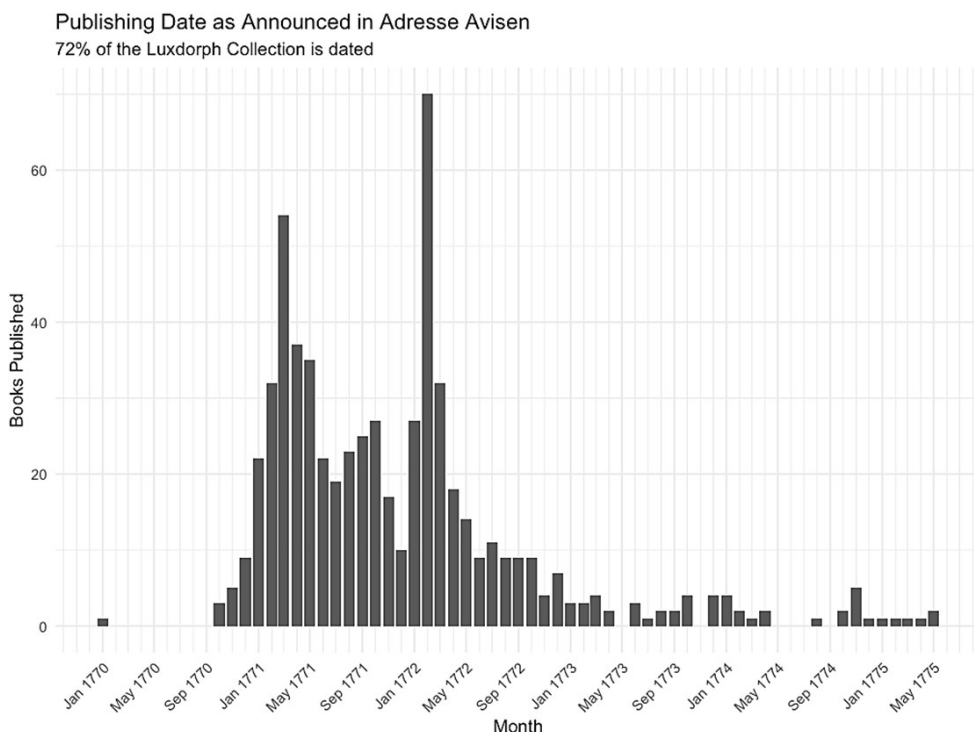
Dansk exkurs

Den 14 september 1770 fick även Danmark tryckfrihet. Den infördes från en dag till en annan och i motsats till den svenska helt utan förberedelse.¹⁷ En annan skillnad var att den saknade begränsningar. Upphovsman var den kunglige livläkaren Johann Friedrich Struensee, som på grund av kungens mentala ohälsa intog ställningen som rikets verkliga regent. Den oinskränkta tryckfriheten varade emellertid bara ett år. Den 7 oktober 1771 utfärdade Struensee en tilläggsförordning som förbjöd skrifter som stred mot allmän lag och som tvingade antingen författarna eller boktryckarna att svara för innehållet. Tryckfrihetens omfattning blev därmed i praktiken ganska lik den svenska. Struensee störtades i januari 1772, vilket fick tydlig effekt på det offentliga samtalet. Tryckfriheten inskränktes formellt i oktober 1773, men mellan 1784 och 1799 gjordes en liberal tolkning av lagstiftningen. År 1814 återinfördes slutligen förhandscensuren.

Tryckfrihetsperioden 1770-1772 i Danmark företer ett mönster som är påfallande likt det svenska, inte bara juridiskt utan även med avseende på tryckerinäringen. I själva verket måste förändringen beskrivas som än mer dramatisk i Danmark eftersom politisk opinionsbildning i tryckt form var nära nog helt okänd före *trykkefrihedsreskriptet*. När det utfärdades 1770 öppnades slussportarna och en stormflod av pamfletter vällde fram. Tack vare Ulrik Langens och Frederik Stjernfelts nyligen genomförda kartläggning kan stora delar av denna utgivning följas vecka för vecka (diagram 4).¹⁸

Den totala mängden danska pamflettryck för perioden september 1770 till maj 1773 är i deras sammanställning 571, eller drygt 18 per månad. Det danska och svenska materialet är jämförbart till omfånget, men på nuvarande kunskapsnivå kan vi inte säga om det också är det till innehållet. I de svenska pamflettdebatterna låg koncentrationen på politik, ekonomi och civila rät-

Diagram 4. Danska pamfletter efter publiceringsdatum i Adresse Avisen

Källa: Ulrik Langen & Frederik Stjernfelt, arbetsmaterial från projektet ”Tryckefrihed og tilblivelsen af en ny offentlighed” med stöd av Carlsbergfondet. Jfr Horstbøll, Langen & Stjernfelt (2020 [kommande]).

tigheter, däribland ståndsprivilegierna; detta tycks inte ha samma utrymme i det danska materialet där i gengäld religiösa och eskatologiska frågor fick stort utrymme. Ett bredare fokus kan möjligen – men inte säkert – fånga in mer material av liknande karaktär i de svenska samlingarna, men sannolikt avspeglas här ländernas skilda politiska system: Sverige var sedan två generationer en parlamentarisk republik i allt utom namnet medan Danmark var ett kodifierat envælde. Men skillnaderna i materialet kan även bero på insamlingsprinciperna. Medan det svenska materialet, som nämnts, kategoriserats av bibliotekarier i senare tid bygger det danska underlaget på en samtida värdering i den så kallade Luxdorph-samlingen på Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn.¹⁹ Bolle Willum Luxdorph (1716–1788) var en dansk kansliämbetsman som av eget intresse samlade på de trycksaker som enligt hans

personliga bedömning inte hade sett dagens ljus om det inte hade varit för tryckfrihetsreskriptet. Bägge insamlingsmetoderna har ju sina fördelar och nackdelar ur forskningssynpunkt, men det är inte självklart att samlingarna är omedelbart jämförbara till innehållet och komparativ forskning skulle här vara av stort värde. Skillnader och likheter i politiska förutsättningar och tryckerinäringens utveckling gör länderna till utmärkta studieobjekt för att studera specifika och generella mönster på 1700-talets bokmarknad.

Handskrivna pamfletter

Vid sidan av dessa synpunkter finns det ytterligare en omständighet som försvårar jämförelsen mellan det svenska och danska materialet: de *handskrivna* pamfletterna. Denna semipublika kommunikationsform saknar direkt motsvarighet i Danmark, där den offentliga sfären på grund av statsskicket var långt mer begränsad. Den formella statsmakten låg hos den enväldige kungen och att vädja till allmänhetens dom eller knyta nätverk genom partiskrifter vore ett underkännande av dennes auktoritet. Däremot var han öppen för direkta och underdåniga hänvändelser i form av suppliker även från den minsta av sina undersåtar.²⁰

Även i Sverige kunde suppliker i allmänna och enskilda ärenden ställas till kungen, rådet eller riksdagen, men därutöver fanns möjligheten att söka allierade eller väcka opinion för sin sak i ett horisontellt led.²¹ Eftersom den statliga förhandscensuren enbart omfattade tryckta skrifter blev det tidigt under frihetstiden vanligt att cirkulera handskrifter med politisk opinionsbildning. Även de kunde förvisso åtalas, men det förutsatte att upphovsmannen var känd och att innehållet stred mot allmän lag. Bevisläget var dock ofta komplicerat och författaren kunde hävda att eventuella omstörtande inslag tillfogats av avskrivaren och saknades i originalet.²² Friheten var därmed i allmänhet större jämfört med tryckta skrifter, där censorn kunde ingripa redan på estetiska grunder och där mycket undandrogs från att nå offentligheten för att censorn ansåg det olämpligt snarare än olagligt. Förmodligen var cirkulation i handskrift många gånger också en resursfråga: att trycka en pamflett krävde trots allt pengar och utrustning.

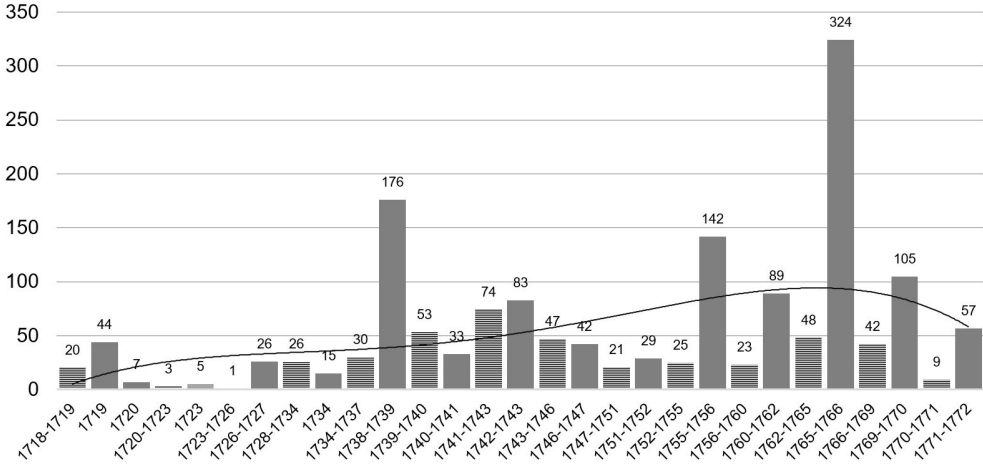
De stora källkritiska problem som redan de tryckta pamfletterna ställer oss inför ökar markant när vi närmar oss det handskrivna materialet. Anonyma författare var regel snarare än undantag. Vi har dålig kunskap om hur de

kopierades och cirkulerades och i vilka mängder (med tanke på hur många avskrifter som bevarats i offentliga samlingar tycks de inte sällan ha haft betydande spridning). Hur stor andel av materialet som bevarats till eftervärlden är omöjligt att säkert avgöra och det är svårt att skilja de texter som fick verkligt inflytande från dem som landade platt utan att uppmärksammas av någon. När Anders Nordenfrazt 1767 publicerade sina *Tankar om krig i gemen och Sveriges krig i synnerhet*, som innehöll skarp kritik av hattarnas utrikespolitik, angav titelsidan att verket författats redan 1758 men hade ”icke förr kunnat komma i dagsljuset”, det vill säga före tryckfrihetsförordningen. Att texten var känd och hade träffat sitt mål framgår dock av att kanslipresident Höpken författade en, likaså opublicerad, motskrift redan 1759.²³

Med de källkritiska reservationerna i minnet vill jag ändå öppna en diskussion om detta material. Utifrån en omfattande inventering av svenska offentliga och privata samlingar sammanställde Ingemar Carlsson 1967 en bibliografi över frihetstidens handskrivna politiska litteratur. Materialet är mer allsidigt till innehållet än de tryckta politiska pamfletter som hittills diskuterats. Däri inryms, förutom rena politiska diskussionsinlägg, skålar, sånger, verser och andra kommentarer till dagspolitiska frågor – denna variation kan möjligen hjälpa oss att få ett bättre grepp även om den tryckta opinionsbildningen: de politiska kommentarerna behöver kanske sökas på fler håll än bland de sakliga prosaframställningarna.²⁴ Till skillnad från trycken innehåller det handskrivna materialet också en inte obetydlig mängd texter på främmande språk, i synnerhet franska, vilket antyder en snävare och mer exklusiv tilltänkt läsekrets än för de flesta trycken. Diagram 5 visar en enkel sammanställning av titlarna i Carlssons bibliografi – den totala populationen är 1 599 texter.

Även om underlaget skall tolkas med stor försiktighet antyds även här en intensifierad politisk diskussion mot frihetstidens slut. Att topparna genomgående ligger på riksdagsåren och dalarna på perioderna mellan ständersammankomsterna stämmer också med vad vi kan se i andra källor. (Det är främst krigsåren 1741-1743, då ingen riksdag var samlad, som bryter mönstret; detta var en allmänt turbulent period.) Medianen ligger kring år 1756, vilket innebär att hälften av de bevarade handskrifterna producerades under frihetstidens första 38 år och hälften under dess 16 sista år. Detta stämmer överens med en allmän bild av en allt mer radikaliserad politik från mitten av 1750-talet och framåt.²⁵ Riksdagen 1765-1766 utgör

Diagram 5. Frihetstidens handskrivna politiska litteratur – antal dokument ("titlar")

Källa: Ingemar Carlsson, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur: En bibliografi* (Göteborg 1967).

Anmärkning: Grå staplar avser perioder då riksdagen var samlad; streckade staplar avser perioder mellan riksdagarna. Polynom trendlinje.

inte helt överraskande ett tydligt toppår. Det kan också noteras att fler texter bevarats från riksdagen 1769-1770, som varade knappt 10 månader, än från den exceptionellt långa riksdagen 1760-1762, som varade nästan 21 månader. Av detta kan man försiktigtvis dra slutsatsen att handskrivna medier inte hade spelat ut sin roll med tryckfrihetsförordningen; snarare tycks den intensifierade debatten ha krävt mobilisering av alla tillgängliga kommunikationskanaler.

Förändringar inom tryckbranschen

Innan vi lämnar frihetstiden för att säga några ord om utvecklingen under gustaviansk tid skall vi titta på en sista variabel: bokbranschens utveckling. Bo Bennich-Björkman samlade under lång tid material till en större undersökning av bokmarknadens förändringar under frihetstidens slutskede och den gustavianska tiden. Han gick dessvärre bort innan denna studie sett dagens ljus, men han hann publicera ett antal förberedande betraktelser. Bennich-Björkman menade att företagen i tryckbranschen i första hand bedömde

tryckfrihetsförordningen med blick på vilka möjligheter till vinstgivande verksamhet den kunde erbjuda.²⁶

Den svenska boknäringen var under 1700-talet i hög grad koncentrerad till Stockholm och skäligen begränsad till omfånget. Detta till trots är effekterna av 1760-talets reformer påtagliga. Vid seklets början fanns sex boktryckare i Stockholm; år 1766 hade detta ökat till sju och 1771 till tio. Att bara mäta antalet aktörer är emellertid ett missvisande mått. Den samlade kapaciteten var väsentligt större under den senare perioden även om det saknas exakta uppgifter om antalet tryckpressar. Ett par av de etablerade aktörerna (Stolpe och Lange) tycks ha kraftigt utökat sina verksamheter åren 1764-1765 och de fick alltså konkurrens av ytterligare tre tryckare åren 1768-1771.²⁷

Samma snabba utveckling kan beskådas i saluledet. Vid 1760-talets ingång fanns två boklådor i Stockholm och vid decenniets slut sex (samt ytterligare en eller två som bedrev verksamhet utan officiellt privilegium). Av de fyra nyetableringarna erhöll tre privilegier under perioden augusti-november 1766, alltså medan tryckfrihetsförordningen slutbehandlades men ännu inte hade antagits.²⁸

Denna expansion tycks ha varit begränsad till Stockholm; i övriga landet ses inte samma förändringar. Under hela 1700-talet fanns tryckerier i följande städer: Uppsala (två stycken fram till 1702, därefter ett), Göteborg (två stycken från 1734), Jönköping, Linköping, Lund, Strängnäs, Västerås och Åbo (två stycken fram till 1742, därefter ett). Nya tryckerier etablerades i Skara (1704), Norrköping (1723), Karlskrona (1726), Växjö (1745), Karlstad (1749), Örebro (1752), Nyköping (1753), Kalmar (1756), Gävle (1761). Under gustaviansk tid tillkom tryckerier i Vänersborg (1774), Vasa (1776), Falun (1786) samt en andra officin i Lund (1788).²⁹

Antalet provinsstäder med minst ett tryckeri växte alltså från 8 till 21 under seklet, men det är svårt att se något samband med tryckfrihetsförordningen. För att skönja eventuell påverkan krävs en noggrannare analys av tryckproduktionen. Under tryckfrihetsperioden trycktes politiska pamfletter stundtals i Göteborg, Norrköping och Uppsala, någon gång även i Karlskrona, Karlstad och Åbo. I flera fall rörde det sig om nyupplagor under annat förlag, men i huvudsak tycks opinionsbildning i tryck inte helt oväntat ha varit en Stockholmsbaserad verksamhet.

Det är egentligen inte statistiskt motiverat att tala om relativ förändring med så små populationer, där slumpen har stort spelrum, men under 1760-talets

andra hälft skedde alltså en kanske uppemot femtioprocentig tillväxt av tryckeriernas kapacitet och mer än en tredubbling av antalet boklådor i Stockholm. Även om omfattningen av dessa förändringar här bara kan anges ungefärligt tycks det finnas grund för att hävda att tryckfrihetsförordningen ändrade de marknadsmässiga förutsättningarna för boknäringen. Även på detta område finns dessutom tecken på att villkoren påverkades redan innan den juridiska nyordningen trätt i kraft, och förhoppningarna tycks ha funnits även ute i landet. Det låter som en besvärjelse när *Handels Tidning från Gefle* sände ut sitt första nummer den 5 januari 1765:

Denne Tidning som från Orten är den första af sin art, liknar ett Barn i sin Linda, men den väntar, tilwäxt af wälwilja, benägen uttydning och Prænumeration. Den torde då framdeles blifwa fullständigare ock till allmenhetens nöje om allenast hwar och en som älskar Skrif och Tryckfrihet samt nya Tidningar behagade på öppet eller förseglat papper till Boktryckeri-ägaren Sundqvist göra biträde, Då alt som bör och kan införas med skyldig takksamhet skal antagas.³⁰

Den kortlivade tidningens sista nummer utgavs på nyårsafton 1765 innan man ännu kommit in på det år som skulle komma att besegla den formella tryckfriheten, men även i *Norrköpings Weko-Tidningar* hyllade man redan tio månader före förordningens antagande ”den oskattbara Tryckfriheten, såsom en Grund-Pelare til Rikets Frihet och wälgång, [...] hwarigenom Swenskt Folk, äfwen som det Engelska, har frihet, at [...] säga sina tankar”.³¹

Gustaviansk tid – restriktioner men fortsatt expansion

Gustav III:s statskupp förändrade förutsättningarna för den litterära produktionen och framför allt för den politiska opinionsbildningen. Som framgår av diagram 3 upphörde diskussionen i pamflettform i det närmaste helt.³² I gengäld upplevde den en exceptionell uppblomstring under åren 1765-1772: pamflettrycken kan ensamma förklara den kraftiga uppgång som uppträder under tryckfrihetsperioden i diagram 2. Detta bekräftas av att medelvärdet för antalet sidor per publikation gick ned under samma period för att sedan stiga.³³ Elimineras man denna materialkategori blir fluktuationerna mindre och i stället framträder en långsam men någorlunda stadig tillväxt av antalet

tryck, även under gustaviansk tid. En materialkategori som dessutom blev allt viktigare från och med 1770-talet och som kräver sina särskilda överväganden är den periodiska pressen.

Det finns skäl att tro att åtminstone delar av den debatt som tidigare förts i pamflettform under gustaviansk tid flyttade till tidningarna. Pamflettutgivningen hade huvudsakligen ägt rum i samband med riksdagarna, och eftersom Gustav III upphörde med att regelbundet kalla riksdagarna innebar det ett förklarligt avbrott i debatten. De periodiskt utgivna tidningarna måste däremot fylla sina kolumner oberoende av svängningarna i omvärlden.

Många av 1700-talets tidningar var kortlivade irrbloss – över hälften av de nystartade publikationerna upphörde inom ett år.³⁴ En sammanställning av antalet nygrundade tidningar ger därför bara en svag indikation om den verkliga aktiviteten, men generellt kan sägas att i takt med en ökande mängd nygrundningar etablerades också allt fler livskraftiga organ. Den verkliga succéhistorien är väl *Dagligt Allehanda*, som från 1767 blev Sveriges första (var)dagstidning och snart rikets största nyhetsblad.

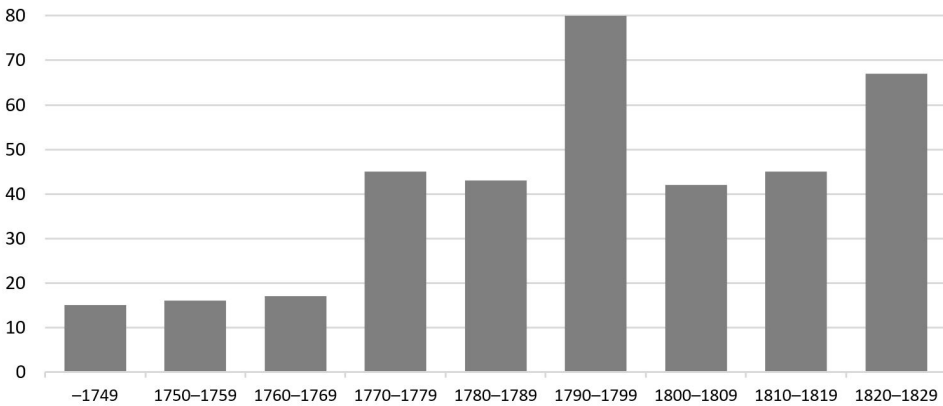
Tabell A. Antal nystartade tidningar per år i Sverige 1720–1792

1720–1766	1767–1774	1774–1792
≈ 1,5	≈ 12,5	≈ 5,5

Källa: Bennich-Björkman (1998); Bennich-Björkman (2003); Gustafsson & Rydén (2000).

Av tabell A framgår inte överraskande att tryckfrihetsperioden medförde att även tidningar nygrundades i stor omfattning. Viktigast i sammanhanget är dock att frekvensen låg kvar på en väsentligt högre nivå än tidigare även under gustaviansk tid. Detta kan indikera att marknadsbetingelserna ändrats på två sätt: dels hade tryckfrihetsperioden stimulerat en efterfrågan som även framgent låg kvar på en högre nivå än förut, dels, och som ovan påpekats, behövde den vidare offentlighet som nu uppstått föra sina samtal i andra fora än de tidigare dominerande pamfletterna. Detta kan i sin tur tolkas som att fastän den egentliga tryckfrihetsperioden blev kortlivad hade den fundamentalt ändrat den litterära marknaden och en återgång till *status quo ante* var varken möjlig eller önskvärd. Denna tolkning får stöd av en jämförelse med motsvarande utveckling i Danmark där periodikautgivningen fick en väsentligt skjuts under tryckfrihetsperioden och därefter låg kvar på

Diagram 6. Antal nytgivnen periodika i Danmark före 1830

Källa: Henrik Horstbøll, *Menigmands medie: Det folkelige bogtrykk i Danmark 1500-1840* (Köpenhamn: Museum Tusulanum, 1999) s. 347.

en högre nivå än förut. De betydande inskränkningar i presslagstiftningen som infördes 1799 får dock tydligt avtryck i statistiken (diagram 6).

Ovan har jag konstaterat – mer som en hypotes än som ett empiriskt fastslaget faktum – att tidningsutgivning hade andra marknadsmässiga betingelser än pamflettrycket. Pamfletter fungerade som ett slags tryckeribranschens *hit and run*-verksamhet. Utgivningen kunde anpassas till dagsaktuella frågor. Om ämnet inte sålde kunde förlusten minimeras. Om efterfrågan tvärtom var stor kunde upplagan enkelt utökas. Om en skrift förbjöds kunde tryckaren lägga all skuld på författaren och gå fri med begränsade efterverkningar.

Tidningar innebar en annan sorts investering. Spalterna skulle regelbundet fyllas av mer eller mindre redigerat material och en skandalös artikel kunde misskreditera hela tidningen. Fortlöpande utgivning krävde lyhördhet mot rådande censursförhållanden. Ett myndighetsingripande kunde potentiellt få stora efterverkningar om upprepade varningar adderade till strängare påföljd. I värsta fall kunde tryckarens arbetsredskap konfiskeras. Löftet med tidningsutgivning var i gengäld att om publikationen blev framgångsrik och fick en stadig läsekrets kunde tryckaren/utgivaren förvänta sig säkrare och stadigare inkomster. I den meningen innebar den periodiska pressens framväxt en professionalisering av opinionsbildningen, men möjligen också en större följsamhet mot maktavarnas varnande pekfinger.³⁵ En aktuell studie

har visat hur den tidiga amerikanska pressen nödgades balansera politiska sympatier mot kommersiella intressen, men också hur viktig den var för att forma den dramatiska utvecklingen kring självständighetsförklaringen och frihetskriget. Lojalistiska respektive patriotiska tryckare följde dock helt olika strategier gentemot myndigheterna och sina läsare före och efter revolutionen.³⁶ Hur liknande strukturer såg ut i Sverige och hur de på sikt påverkade opinionsbildningen och det offentliga samtalet i Sverige har vi emellertid dålig kännedom om, allra helst som vi saknar nödvändig detaljkunskap om utgivningsmönstren.

Vår kunskap om vad allmänheten ansåg om tryckfriheten är ännu sämre. Vi utgår gärna från att den hälsades med allmän glädje, men det finns egentligen ingen evidens till stöd för en sådan uppfattning. Bland publicerade åsikter fanns både hyllningar och fördömanden liksom mer resignerade hållningar. En anonym författare ansåg, att efter fyra år av tryckfrihet producerade Sveriges usla skribenter huvudsakligen skrifter som ”skämma Nationens smak och wänja henne wid idel sladder, Politiska drömar och nedriga Personaliteter [o: förolämpningar]”, men det var ”ändå långt bättre, at de skrifwa, än Skrif-friheten i det allraminsta skulle inskränkas”.³⁷ Många oroades av den hårdhet och fräckhet man upplevde i det offentliga samtalet. I ett folkligt träsnitt från Nyköping som hyllade Gustav III:s statskupp framhölls att den nationella splittringen äntligen upphört: ”Ditt tappra mod tog öfwerhand, / Du frälste Sweriges usla land / Och Partie-andan fälte”, heter det om kungen (bild 1). Denna sorts blad avfärdas ofta som kunglig propaganda, men det finns inget som talar för att överheten här var avsändaren. Snarare var det en lokal träsnidare som såg möjligheten att slå mynt av en allmänt utbredd rojalism och de stämningar han kände från sin kundkrets.³⁸

Avslutning

I den här artikeln har jag försökt att påvisa tendenser i tryckproduktionen under sen frihetstid och gustaviansk tid för att med dem som utgångspunkt identifiera områden för vidare forskning. Jag har presenterat några möjliga svar på de frågor som inställer sig, men utan en detaljerad undersökning av bokmarknaden kan vi inte komma till några säkra konklusioner. Problemet kan i korthet sammanfattas med Robert Darntons tre bokhistoriska nyckel-frågor: Hur har böcker skapats? Hur har de nått sina läsare? Vad har läsarna

Bild 1. Anonymt träsnitt framställt i Nyköping 1772. Bilden är en hyllning till statskuppen i augusti samma år och uttrycker en folklig rojalism. Träsnittet finns även i senare varianter. Foto: Björn Green, KB.

gjort av dem?³⁹ Vad vi behöver är noggrannare kartläggning av aktörerna inom 1700-talets svenska trycknärning – det gäller alla delar av kommunikationscirkeln: författare, förläggare, tryckare, säljare, konsumenter med flera. Vi behöver studera nätverk och utgivningsmönster bland tryckarna

för att kunna svara på i vilken mån de drevs av kommersiella eller ideologiska bevekelsegrunder. Vi måste också noggrannare studera innehållet i de intensiva pamflettdebatter som fördes för att se vad tryckfriheten hade för faktiska konsekvenser på det politiska klimatet. Slutligen behöver vi ta oss an den förmodligen svåraste uppgiften: att försöka kartlägga allmänhetens inställning till den nyetablerade och snart allt mer inskränkta tryckfriheten. År 1784 definierade Immanuel Kant som bekant Upplysning som människans utträde ur sin självpåtagna omyndighet. Det är långtifrån säkert att 1760-talet svenskar i gemen var beredda att ta detta steg och sannolikt var det många som hälsade Gustav III:s inskränkningar med lättnad.

Gustav III:s tryckfrihetsförordning innebar inte en total inskränkning av tryckfriheten – förhandscensuren återinfördes trots allt inte. Utvecklingen hade snarare tagit två steg framåt och ett steg bakåt och om det inte varit för 1766 års tryckfrihetsförordning hade 1774 års rentav kunnat betraktas som liberal. Men vi kan vara ganska säkra på att den senare aldrig hade tillkommit utan den förra, och som ett slags memento för senare makthavare har Sveriges första tryckfrihetsförordning haft en betydelse som sträcker sig ända in i nutid. Därför måste vi också veta mer om dess bakgrund och effekter.

Noter

- 1 Anders Burius, *Ömhet om friheten: Studier i frihetstidens censurpolitik* (Uppsala: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 1984); Stig Boberg, *Gustav III och tryckfriheten 1774-1787* (Stockholm: Natur och kultur, 1951); Bertil Wennberg & Kristina Örtenhed (red.), *Fritt ord 250 år: Tryckfrihet och offentlighet i Sverige och Finland – ett levande arv från 1766* (Stockholm: Sveriges riksdag, 2016). Även Thomas von Vegesacks *Smak för frihet: Opinionsbildningen i Sverige 1755-1830* (Stockholm: Natur och kultur, 1995) bör nämnas i sammanhanget. I mitt tycke är det kanske det bästa försöket till helhetsgrepp om perioden.
- 2 David Hume, "Of the liberty of the press", i dens., *Essays: Moral, political, and literary*, utg. Eugene F. Miller (Indianapolis: Liberty Fund, 1987) s. 9-13, med textvarianter s. 603-605, cit. s. 605.
- 3 Hume (1987) s. 13.
- 4 Jonas Nordin, "Från uppfostrade undersåtar till upplysta medborgare", i Wennberg & Örtenhed (2016) s. 43-49.
- 5 Om Wilkes, se Peter David Garner Thomas, *John Wilkes: A friend to liberty* (Oxford: Oxford University Press, 1996); Arthur H. Cash, *John Wilkes: The scandalous father of civil liberty* (New Haven: Yale University Press, 2006).

- 6 ”Kammarherren, Grefve H. Gyllenborgs memorial om tryckfrihet”, i *Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll från och med år 1719*, 11: 1738–1739. Bilagor (Stockholm: Norstedts, 1889) s. 71.
- 7 Anders Johan von Höpken, ”Yttrande till rådsprotokollet angående tidskriften ’Ärlig Svensk’”, 3/6 1755, i *Riksrådet grefve Anders Johan von Höpkens skrifter*, 2: Bref, statskrifter, utg. Carl Silfverstolpe (Stockholm: Norstedts, 1893) cit. s. 195, 196.
- 8 Se exv. Henrik Schück, *Från Linnés tid: Petter Forsskål* (Stockholm: Norstedts, 1923); Torsten Steinby, *Peter Forsskål och Tankar om borgerliga friheten* (Helsingfors: Hufvudstadsbladet, 1970); Jonas Nordin, ”Peter Forsskål 1732–1763: En Linnélärjunge i kamp för civila rättigheter”, *Svenska Linnésällskapets årsskrift* (2013); Ere Nokkala, ”Peter Forsskål – Skrivfriheten och offentlighetsprincipen”, i Wennberg & Örtenhed (2016).
- 9 Kanslikollegiums yttrande till Kung. Maj:t 5/2 1760, cit. efter Schück (1923) s. 191.
- 10 Schück (1923) s. 124. Författaren till skriften, Carl Nordenflycht, motsatte sig några år senare den offentlighetsprincip som var på förslag att införas i tryckfrihetsförordningen 1766. Han fruktade att ”tryckning av offentliga handlingar kunde leda till vantolkningar och avsiktliga misstyrdningar”; Burius (1984) s. 268. Detta är bara ett av många exempel på en aktör som intog hållningar som för oss ter sig paradoxala.
- 11 Jfr Thomas Munck, *Conflict and Enlightenment: Print and political culture in Europe, 1635–1795* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019) s. 51 ff., 264 ff.
- 12 Marie-Christine Skuncke, ”Tryckfriheten i riksdagen 1760–62 och 1765–66”, i Wennberg & Örtenhed (2016).
- 13 Jfr Mikko Tolonen, Leo Lahti, Jani Marjanen & Hege Roivainen, ”A quantitative approach to book-printing in Sweden and Finland, 1640–1828”, *Historical methods: A journal of quantitative and interdisciplinary history*, 52:1 (2018) s. 64 f.
- 14 För en längre diskussion av några av de metodproblem som uppträder i användningen av bibliografisk katalogdata, se Tolonen m.fl. (2018) s. 59–62.
- 15 ”Kongl. Maj:ts kungörelse och Warning, at uti Tal och Skrifter icke inblanda smådeliga tilwitelser angående de förra partier m. m.”, i Reinhold Gustaf Modée (utg.), *Utdrag utur alla ifrån den 19 augusti 1772 utkomna publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer [...]*, 10 (Stockholm: Kungl. tryckeriet, 1801) s. 26 f.
- 16 Gustav III:s yttrande till rådsprotokollet 26/4 1774, tryckt i Gustaf Edvard Klemming & Johan Gabriel Nordin, *Svensk boktryckeri-historia 1483–1883: Med inledande allmän öfversigt* (Stockholm: Norstedts, 1883 [1983]) s. 316 f.
- 17 Jonas Nordin & John Christian Laursen, ”Northern declarations of freedom of the press: The relative importance of philosophical ideas and of local politics”, *Journal of the history of ideas*, 81:2 (2020). Kabinettetsordern undertecknades den 4/9 och beslutet kungjordes den 14/9.

- 18 Henrik Horstbøll, Ulrik Langen & Frederik Stjernfelt, *Grov Konfækt: Tre vilde år med trykkefrihed 1770-1773*, 1-2 (Köpenhamn: Gyldendal, 2020 [kommande]).
- 19 Henrik Horstbøll, ”Bolle Willum Luxdorphs samling af trykkefrihedens skrifter 1770-73”, *Fund og forskning i det Kongelige Biblioteks samlinger*, 44 (2005).
- 20 Claus Bjørn, *Bonde, herremand, konge: Bonden i 1700-tallets Danmark* (Köpenhamn: Gyldendal, 1981); Michael Bregnsbo, *Folk skriver til kongen: Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet* (Köpenhamn: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, 1997).
- 21 För det svenska supplikväsendet under frihetstiden, se Martin Almbjör, *The voice of the people? Supplications submitted to the Swedish Diet in the Age of Liberty, 1719-1772* (Umeå: Umeå universitet, 2016).
- 22 Jfr Daniel Möller, *Rolldiktningens poetik: Olof von Dalins experimentella tillfällesdiktning* (Göteborg: Makadam, 2019) s. 61 ff., 102 ff., 116.
- 23 Anders Nordenkrantz, *Tankar om krig i gemen och Sweriges krig i synnerhet, samt hwaruti Sweriges rätta och sanskyldiga interesse består: skrifwit år 1758, och hörer til et större wärk, som på hög wederbörlig befallning blifwit författadt, men icke förr kunnat komma i dagsljuset*, första delen (Stockholm: Grefning, 1767); [Anders Johan von Höpken], ”Angående krig och dess olika ägenskaper”, Ornässtugans arkiv, vol. 4 (E 4970), Riksarkivet. Memorialet daterat av Oskar Sjöström, som förmedlat uppgiften.
- 24 Samuel E. Bring, *Svenskt boklexikon 1700-1829: Riksdagshandlingar* (Uppsala: Svenska litteratursällskapet, 1961) har en vidare definition av riksdagshandlingar där exv. just verser utgör en egen kategori. Jag har dock inte använt den för sammanställningarna i denna artikel.
- 25 Jonas Nordin, ”Frihetstidens radikalism”, i Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol: Frihetstidens politiska kultur 1766-1772* (Stockholm: Atlantis, 2003) s. 60 ff.
- 26 Bo Bennich-Björkman, ”Affärer i politiskt tryck: Offentlighetsprincipen och spelet om den politiska makten 1766-72”, i Skuncke & Tandefelt (2003) s. 293. Se även dens., ”Eliternas gata och handeln på broar och marknader: Systemen för spridning av böcker i Sverige 1600-1850”, i Jan-Erik Pettersson (red.), *Bokens vägar: Seelig & Co 150 år* (Solna: Seelig, 1998).
- 27 Bennich-Björkman (2003) s. 299-304.
- 28 Bennich-Björkman (2003) s. 304-308.
- 29 Klemming & Nordin (1983) s. 249-274. Jfr Tolonen m.fl. (2018) s. 68 ff.
- 30 *Handels Tidning från Gefle*, n:o 1, 5/1 1765, s. [4].
- 31 *Norrköpings Weko-Tidningar*, n:o 9, 1/3 1766, s. [4].
- 32 Jfr Boberg (1951) s. 79-83.
- 33 Tolonen m.fl. (2018) s. 67, fig. 6.
- 34 Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), *Den svenska pressens historia*, 1: I begynnelsen (tiden före 1830) Stockholm: Ekerlids förlag, 2000) s. 206-215.

- 35 Jfr Elmar Nyman, *Indragningsmakt och tryckfrihet 1785-1810* (Stockholm: Bok- och reklamtryck, 1963) exv. s. 92 ff.; Vegesack (1995) s. 127-150; Munck (2019) s. 51, 247 ff.
- 36 Joseph M. Adelman, *Revolutionary networks: The business and politics of printing the news 1763-1789* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2019).
- 37 *Bref til en vän i Upsala, om tryckfrihetens närwarande tilstånd, och vår tids usla scribenter* (Uppsala: Johan Edman, 1771) s. 2, 9.
- 38 Jonas Nordin, *Frihetstidens monarki: Konungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige* (Stockholm: Atlantis, 2009) s. 141, 150; om folkliga attityder till kungamakten: s.st., s. 191-267.
- 39 Robert Darnton, "What is the history of books?' Revisited", *Modern intellectual history*, 4:3 (2007) s. 495.

Referenser

Otryckta källor

[von Höpken, Anders Johan], "Angående krig och dess olika ägenskaper", Ornässtugans arkiv, vol. 4 (E 4970), Riksarkivet

Tryckta källor

- Bref til en vän i Upsala, om tryckfrihetens närwarande tilstånd, och vår tids usla scribenter* (Uppsala: Johan Edman, 1771)
- Bring, Samuel E., *Svenskt boklexikon 1700-1829: Riksdagshandlingar* (Uppsala: Svenska litteratursällskapet, 1961)
- Gustav III, "Kongl. Maj:ts kungörelse och Warning, at uti Tal och Skrifter icke inblanda smädeliga tilwitelser angående de förra partier m. m.", i Reinhold Gustaf Modée (utg.), *Utdrag utur alla ifrån den 19 augusti 1772 utkomna publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer [...]*, 10 (Stockholm: Kungl. tryckeriet, 1801)
- Gyllenborg, Henning Adolf, "Kammarherren, Grefve H. Gyllenborgs memorial om tryckfrihet", i *Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll från och med år 1719*, 11: 1738-1739. Bilagor (Stockholm: Norstedts, 1889)
- Handels Tidning från Gefle*, 1765
- Hume, David, "Of the liberty of the press", i dens., *Essays: Moral, political, and literary*, utg. Eugene F. Miller (Indianapolis: Liberty Fund, 1987)
- von Höpken, Anders Johan, "Yttrande till rådsprotokollet angående tidskriften 'Ärlig Svensk'", 3/6 1755, i *Riksrådet grefve Anders Johan von Höpkens skrifter*, 2: Bref, statskrifter, utg. Carl Silfverstolpe (Stockholm: Norstedts, 1893)

Nordencrantz, Anders, *Tankar om krig i gemen och Sweriges krig i synnerhet, samt hwaruti Sweriges rätta och sanskyldiga interesse består: skrifwit år 1758, och hörer til et större wärk, som på hög wederbörlig befallning blifwit författadt, men icke förr kunnat komma i dagsljuset*, första delen (Stockholm: Grefing, 1767)
Norrköpings Weko-Tidningar, 1766

Bearbetningar

- Adelman, Joseph M., *Revolutionary networks: The business and politics of printing the news 1763-1789* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2019)
- Almbjär, Martin, *The voice of the people? Supplications submitted to the Swedish Diet in the Age of Liberty, 1719-1772* (Umeå: Umeå universitet, 2016)
- Bennich-Björkman, Bo, ”Eliternas gata och handeln på broar och marknader: Systemen för spridning av böcker i Sverige 1600-1850”, i Jan-Erik Pettersson (red.), *Bokens vägar: Seelig & Co 150 år* (Solna: Seelig, 1998)
- , ”Affärer i politiskt tryck: Offentlighetsprincipen och spelet om den politiska makten 1766-72”, i Skuncke & Tandefelt (2003)
- Bjørn, Claus, *Bonde, herremand, konge: Bonden i 1700-tallets Danmark* (Köpenhamn: Gyldendal, 1981)
- Boberg, Stig, *Gustav III och tryckfriheten 1774-1787* (Stockholm: Natur och kultur, 1951)
- Bregnsbo, Michael, *Folk skriver til kongen: Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet* (Köpenhamn: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, 1997)
- Burius, Anders, *Ömhet om friheten: Studier i frihetstidens censurpolitik* (Uppsala: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 1984)
- Cash, Arthur H., *John Wilkes: The scandalous father of civil liberty* (New Haven: Yale University Press, 2006)
- Darnton, Robert, ”What is the history of books?’ Revisited”, *Modern intellectual history*, 4:3 (2007)
- Gustafsson, Karl Erik & Per Rydén (red.), *Den svenska pressens historia, 1: I begynnelsen (tiden före 1830)* (Stockholm: Ekerlids förlag, 2000)
- Horstbøll, Henrik, *Menigmands medie: Det folkelige bogtrykk i Danmark 1500-1840* (Köpenhamn: Museum Tusulanum, 1999)
- , ”Bolle Willum Luxdorps samling af trykkefrihedens skrifter 1770-73”, *Fund og forskning i det Kongelige Biblioteks samlinger*, 44 (2005)
- Horstbøll, Henrik, Ulrik Langen & Frederik Stjernfelt, *Grov Konfækt: Tre vilde år med trykkefrihed 1770-1773, 1-2* (Köpenhamn: Gyldendal, 2020 [kommande])
- Klemming, Gustaf Edvard & Johan Gabriel Nordin, *Svensk boktryckeri-historia 1483-1883: Med inledande allmän öfversigt* (Stockholm: Norstedts, 1883 [1983])

- Munck, Thomas, *Conflict and Enlightenment: Print and political culture in Europe, 1635-1795* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019)
- Möller, Daniel, *Rolldiktningens poetik: Olof von Dalins experimentella tillfällesdiktning* (Göteborg: Makadam, 2019)
- Nokkala, Ere, "Peter Forsskål – Skrivfriheten och offentlighetsprincipen", i Wennberg & Örtenhed (2016)
- Nordin, Jonas, "Frihetstidens radikalism", i Skuncke & Tandefelt (2003)
- , *Frihetstidens monarki: Konungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige* (Stockholm: Atlantis, 2009)
- , "Peter Forsskål 1732-1763: En Linnélärjunge i kamp för civila rättigheter", *Svenska Linnésällskapets årskrift* (2013)
- , "Från uppfostrade undersåtar till upplysta medborgare", i Wennberg & Örtenhed (2016)
- Nordin, Jonas & John Christian Laursen, "Northern declarations of freedom of the press: The relative importance of philosophical ideas and of local politics", *Journal of the history of ideas*, 81:2 (2020)
- Nyman, Elmar, *Indragningsmakt och tryckfrihet 1785-1810* (Stockholm: Bok- och reklamtryck, 1963)
- Schück, Henrik, *Från Linnés tid: Petter Forsskål* (Stockholm: Norstedts, 1923)
- Skuncke, Marie-Christine, "Tryckfriheten i riksdagen 1760-62 och 1765-66", i Wennberg & Örtenhed (2016)
- Skuncke, Marie-Christine & Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol: Frihetstidens politiska kultur 1766-1772* (Stockholm: Atlantis, 2003)
- Steinby, Torsten, *Peter Forsskål och Tankar om borgerliga friheten* (Helsingfors: Hufvudstadsbladet, 1970)
- Thomas, Peter David Garner, *John Wilkes: A friend to liberty* (Oxford: Oxford University Press, 1996)
- Tolonen, Mikko, Leo Lahti, Jani Marjanen & Hege Roivainen, "A quantitative approach to book-printing in Sweden and Finland, 1640-1828", *Historical methods: A journal of quantitative and interdisciplinary history*, 52:1 (2018)
- von Vegesack, Thomas, *Smak för frihet: Opinionsbildningen i Sverige 1755-1830* (Stockholm: Natur och kultur, 1995)
- Wennberg, Bertil & Kristina Örtenhed (red.), *Fritt ord 250 år: Tryckfrihet och offentlighet i Sverige och Finland – ett levande arv från 1766* (Stockholm: Sveriges riksdag, 2016)